

УДК 94(477)

Тарас Мартиненко

РЕАКЦІЯ НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА НА ГОЛОКОСТ 1941–1943 РР.: СПЕЦИФІКА ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ МІСТА

У статті автор, ґрунтуючись на архівних матеріалах, мемуарах, та матеріалах "усної історії", висвітлює особливості реакції неєврейського населення Львова на Голокост, акцентуючи на урбаністичній та регіональній специфіці. Показує, що реакція мешканців була неоднорідною й зумовлювалася низкою суспільно-політичних, економічних та психологічних чинників, серед яких провідне місце займала колективна пам'ять про міжнаціональні відносини, пов'язана з особистим досвідом. Поряд з тим життя та поведінка пересічних мешканців міста обумовлювалися жорсткими рамками політики окупаційного режиму. В умовах постійного страху за власне життя та життя рідних, а також досить високим рівнем сепарації національних спільнот міста, будь-яка, навіть найменша допомога і підтримка євреям була значно ускладнена.

Ключові слова: Львів, Голокост, німецька окупація, міжнаціональні стосунки, неєврейське населення.

У проблемному полі досліджень історії Шоа в Україні та Галичині зокрема, одне з чільних місць посідає поведінка місцевого неєврейського населення. Адже Голокост – як значне суспільне потрясіння, що поставило під питання основи людської моралі, став своєрідним "лакмусовим папірцем", який виявляв ставлення та позицію мешканців регіону та, зокрема, Львова, щодо єврейської спільноти. Дії та реакція місцевого населення багато в чому залежали від чинників різних рівнів: панівного державного режиму, соціуму, особистих якостей, цінностей сповідуваних людиною. На нашу думку, для більш повного розуміння вчинків людей у цей складний період, необхідно, насамперед, визначити основні "мотори", причини їх поведінки. Ґрунтовніший розгляд теми саме з такого ракурсу дозволить, на наш погляд, краще зрозуміти специфіку життя та логіку дій у цих обставинах.

Незважаючи на значний обсяг праць, присвячених тим чи іншим аспектам Голокосту в Галичині [1–2] та Львові [3–6] зокрема, низка питань усе ще залишається відкритим. Так, основну увагу дослідників зосереджено навколо перебігу Шоа, умов життя та поведінки єврейського населення. Поведінка ж місцевого польського та українського населення у час німецької окупації часто подається в узагальнюючих рисах, що не відображає усієї складності ситуації. Винятком є праця Ж. Ковби, присвячена висвітленню поведінки місцевого "арійського" населення Галичини у час Голокосту [7]. Водночас слід зазначити, що життя в умовах міста накладало досить значні відмінності у поведінці людей та їх реакції на події. Тому ситуація у Львові багато в чому відрізнялася від провінції.

Метою цього дослідження є висвітлення особливостей реакції неєврейських мешканців Львова на Голокост з урахуванням специфічних умов міського простору.

Для реалізації мети поставлено низку завдань: окреслення основних чинників, що впливали на визначення позиції та безпосередні поведінкові реакції мешканців; визначити їх безпосередній вплив на мотивацію поведінки мешканців у час Катастрофи, а також те, як специфічні умови міста та регіону впливали на підвищення ролі окремих з них.

Об'єктом дослідження є неєврейське населення Львова у роки німецької окупації.

Предметом дослідження виступає суспільна свідомість і соціальна поведінка мешканців міста, їх характерні прояви під час Голокосту.

Джерельною базою дослідження стали матеріали спогадів тогочасних мешканців Львова, свідчення, записані автором, матеріали кримінальних справ Спеціального суду при німецькому суді м. Львова та інших судів міста, що зберігаються у Державному архіві Львівської області, а також свідчення очевидців, які зберігаються у архівах Інституту "Яд Вашем" в Єрусалимі та Єврейського історичного інституту у Варшаві.

Наявний матеріал дозволяє припускати, що поведінка мешканців міста під час війни та їх реакція на потрясіння воєнного часу була далеко не однорідною й залежала від багатьох чинників. Ускладнено й типологізацію та категоризацію проявів реакції мешканців, що залежали від часу, обставин життя, особистих якостей, досвіду, конкретної життєвої ситуації тощо. Однією з основних характеристик поведінки населення у цей період є ситуативність, спричинена мінливими умовами війни. З огляду на таку обставину зосередимо розгляд основних чинників, що відігравали провідну

роль у поведінці мешканців міста, визначали їх поставу щодо єврейської спільноти міста та формували простір для дій.

Найважливішу роль у формуванні позиції "арійського"* населення Львова щодо єврейської спільноти міста у роки німецької окупації, особливо у її перші місяці, був колективний та індивідуальний досвід взаємин. На час приходу німців, у місті склалася досить напружена етносоціальна ситуація, значною мірою обумовлена динамікою міжнародних відносин у міжвоєнний період та, особливо, у час радянського панування.

Передусім, слід відзначити специфіку міжнародних взаємин, що склалася у регіоні у цей час. Адже, з огляду на те, що позитивна національна ідентичність у Галичині формувалася упродовж усього XIX ст. в умовах жорсткої соціальної конкуренції, коли різні етнічні групи, насамперед поляки та українці, вели боротьбу за політичні, економічні, територіальні впливи, провідною стратегією збереження позитивної етнічної ідентичності стала колективна стратегія соціальної конкуренції, коли існування своєї етнічної групи на цій території не мислилося інакше як через упослідження інших конкурентних груп.

Не сприяла подоланню міжнародних суперечностей і національна політика, яку провадили правлячі кола Другої Речі Посполитої, що, незважаючи на підписання так званого Малого версальського договору, фактично упродовж всього міжвоєнного періоду проводили курс на "державну" асиміляцію національних меншин. Така політика провокувала посилення міжнародної напруги та взаємних ресантиментів, відгородження однієї групи від іншої, спричиняючи диференціацію та поляризацію суспільства. Незважаючи на досить тісну комунікацію між трьома етнічними групами у повсякденному житті, відокремленість суспільного життя витворювала атмосферу напруженості, провокувала поширення відчуття "чужого", "іншого".

Досить точно окреслив цю ситуацію у своїх спогадах Ю. Шевельов, письменник зі Східної України, що приїхав до Львова у 1940 р.: "Особистих зв'язків з поляками я не міг мати, їм боліла втрата своєї влади, поразка армії, атмосфера національної ненависті між ними й місцевими українцями була така, що не могло бути надії на мир і приязнь... З євреями місцеві люди теж не надто приятелювали, але це не була активна ворожнеча – тільки байдужість. Власне, всі три народи жили кожний окремим життям, наче їх поділяли скляні стіни" [8, с. 262–263].

Загалом, відгородженість інформаційного простору та наявність конкурентної стратегії суспільного (національного) розвитку провокували етноцентризм, як невід'ємну складову суспільних відносин у Галичині в першій половині XX ст. Сучасні дослідники розглядають етноцентризм як характерну для людей властивість "сприймати та оцінювати життєві явища крізь призму традицій та цінностей власної етнічної групи, що виступає у якості певного еталону чи оптимуму". У залежності від інтенсивності міжособистісних контактів та розгортання міжнародних взаємин (замирення чи ескалації) етноцентризм проявлявся у широкому спектрі від доброзичливого (або гнучкого), коли некритичне відношення не поширюється на всі властивості та сфери життєдіяльності групи і робляться спроби зрозуміти й об'єктивно оцінити чужу культуру, до войовничого – коли люди не тільки судять про чужі цінності, базуючись на власних, але й нав'язують їх іншим. Він виражається у ненависті, недовір'ї, страху та звинуваченні інших груп у власних невдачах. Як відзначають дослідники, останній проявляється за умов наявності міжетнічного конфлікту та інших несприятливих соціальних умов. Це, у свою чергу, приводило до активного культивування етнічних стереотипів, своєрідних відмінних "національних образів", які, у випадку Галичини, були тісно пов'язані з соціальними характеристиками ("українець-селянин", "єврей-торгаш" тощо). Ця обставина трансформувала соціальні конфлікти в етнічну площину, коли ті чи інші дії людини трактувалися через призму її національної приналежності. Міський простір значно посилював ефект т. зв. "етнічних окулярів", оскільки у місті, де чимало незнайомих людей, стереотипи виходили на перші місця у сприйнятті інших.

Ключову роль у погіршенні ставлення польської та української спільнот до євреїв стали два роки радянського панування та поширення стереотипу "жидо-комуни" серед широких верств населення. Уявлення про нерозривність комуністичної влади з єврейством циркулювало у галицькому суспільстві задовго до приходу радянської влади, однак найбільш поширеним воно було лише серед радикально настроєних націоналістичних кіл [9, с. 328–340; 10, с. 337]. В умовах радянського режиму 1939–1941 рр. це уявлення набуло нового наповнення. На поширення переконання про "жидівську" суть нової влади багато в чому вплинула бурхлива реакція євреїв на вступ радянських військ у вересні 1939 р. Однак, найважливішу роль у цьому процесі відіграло загальне збільшення єврейського чинника у місті, спричинене обійняттям державних посад євреями та випадки співпраці з органами

* Термін "арійці" використовувався німцями щодо неєврейського населення на окупованих територіях. У цьому значенні він вживається й у цій статті.

держбезпеки. Подібні дії розцінювалися польською громадськістю як акт прямої колаборації з ворогом ("ніж у спину") [6, s. 155–156; 11, s. 62; 12, arc. 5; 13].

Поряд з цим, з боку влади відбувалися непоодинокі жести, що не залишалися поза увагою мешканців міста. Так, наприклад, напередодні єврейської Пасхи 1940 р. у закладах державної торгівлі міста з'явилися пісні хлібці, які за формою та структурою нагадували мацу – єврейський ритуальний хліб, що випікався на це свято. Це викликало хвилю обурення серед польського та українського населення міста, адже радянська влада офіційно проводила активну антирелігійну кампанію (згадати вибори до Верховної Ради СРСР 1940 р., що припадали на Великдень) [14, с.47].

Ці та інші прецеденти у поєднанні з довоєнними уявленнями, сприяли активному культивуванню образу "жидо-комуни" серед польської та української спільнот. Переконання у тому, що влада належить євреям було настільки укоріненим, що дружини арештованих польських офіцерів приходили до знайомих євреїв з проханнями про допомогу [15]. Подібні твердження досить часто зустрічаються у листах мешканців міста, цензурованих органами держбезпеки [16, с. 1183–1185; 17, с. 1202–1207], а також матеріалах спогадів [18, s. 185, 195].

Загалом, за специфічних умов регіону, коли будь-які дії трактувалися через призму етнічної приналежності, жорсткі репресивні заходи радянської влади посилювали поляризацію суспільних відносин. Недивно, що чимало мешканців, особливо на перших порах, вважало переслідування євреїв "історичною карою за їх підтримку більшовизму". Серед свідчень єврейського та "арійського" населення часто з'являються приклади висловлення задоволення мешканцями (натовпом споглядачів) за приниженням групи, що, на їх переконання, раніше панувала над ними [19, с. 27; 20, s. 155–156; 21, arc. 12; 22, arc. 3; 23, arc. 2].

Зрештою, подібні думки щодо "історичної кари, що впала на єврейський народ" зустрічалася й серед багатьох релігійних євреїв [19, с. 27–29]. Так, значного поширення набула теза про те, що репресії німців, це сповнення пророцтва про довгоочікуваний прихід месії (Біблія. Єремії 30: 5–7; Даниїла 12:7; Матвія 24:7–13). У цьому контексті репресії сприймалися як "муки породільні" – необхідна складова очищення богообраного народу перед приходом месії. Яскравою ілюстрацією може бути поведінка літнього єврея (на жаль, прізвище не вдалося дізнатися – Т.М.), сусіда сім'ї Братців, який відмовився від втечі на Схід, аргументуючи, що це необхідна жертва відплата за гріхи народу Ізраїлевого [24].

Чимало мешканців вбачало у антиєврейських акціях, особливо на початку війни, можливість заробити та зайняти краще соціальне становище внаслідок усунення конкурентів. При цьому погляд різних прошарків населення на політику упродовження євреїв упродовж першого року німецької окупації був неоднорідним. Як відзначав у своїх нотатках професор Тадеуш Томашевський, польська інтелігенція не поділяла позиції ширших мас, які вбачали в усуненні євреїв з позицій в торгівлі та чиновницькому апараті відкриття можливостей для просування соціальною драбиною. Основну загрозу вона вбачала у можливості посідання українцями влади у краї [11, s. 67].

Поряд з тим, на реакцію місцевого населення, на початках, багато в чому впливала дозованість інформації щодо масштабу антиєврейських екстермінаційних заходів. Так, характеризуючи поставу української спільноти у середині 1941 року в Галичині у своїх спогадах, К. Паньківський зазначав: "В наших розмовах тоді ми ясно бачили, що окупація дорого коштуватиме всім нашим народам, у першу чергу жидам, але ми таки думали, що німці – народ звиклий до пошани права. І що можливою буде боротьба за це право. Досить загально панувала думка, що німецькі розпорядження й поведінка (переселювання, творення гетто, грабунок маєтку, тощо), нелюдські і принижуючі, все ж не замкнуть усіх шляхів і що жертвою впадуть одиниці, хоч би навіть багато, але загалом вдасться пережити це лихоліття..." [25, с. 68]. Така позиція багато в чому зумовлювалася попереднім досвідом та циркулюючими стереотипами стосовно німецької влади й була панівною у перші місяці німецької окупації.

Та, мабуть, найбільш дезорганізуючим чинником була нелогічність дій німців для непосвячених осіб. Адже знищення євреїв, як ефективної робочої сили, на думку львів'ян, було економічно не вигідне для нової влади [25, с. 272]. Подібної думки дотримувалося й чимало євреїв [26, arc. 52–53; 27, arc. 20–21]. Підставами для подібних тверджень служило те, що чимало євреїв працювали на стратегічно важливих підприємствах, які виробляли продукцію для потреб армії, а в проваджених "акціях" наголошувалося на відсіюванні насамперед "непродуктивного елементу" (старих, хворих, дітей, непрацездатних), що були "тягарем" для єврейської спільноти [3, с. 26; 4, s. 106–111]. Цю ілюзію активно підтримувало СС та поліція. Так, до прикладу, згідно зі свідченням тогочасного в'язня гетто Давида Соболя, під час "серпневої" акції 1942 р. люблінська поліція за домовленістю з львівською, фіктивні листи та повідомлення з Любліна від імені уже загиблих людей, щоб підтримати порядок у гетто. З'явилися також окремі індивіди з числа "арійців", що спекулювали на цьому, за певну плату, організовуючи фіктивний обмін листами між "переселеними" до таборів смерті та їх рідними у гетто [28, arc. 3].

Така політика дезорганізації у поєднанні з традиційним для єврейської спільноти намаганням покладатися на свої сили, спричинилася до того, що більшість людей до останнього намагалися вижити у відведеному їм просторі. Майже усі опрацьовані нами випадки рятування та допомоги євреям показують, що вони зверталися з переховування лише у ситуації, коли можливості вижити самостійно у них не залишалося. З одного боку, таку поведінку можна пояснити на загал негативним ставленням місцевого населення до єврейської спільноти. Й дійсно, багатьом львів'янам важко було звільнитися від тягаря суспільних стереотипів, чи навіть власного, не завжди найкращого досвіду. Переважна більшість львів'ян залишилася пасивними "спостерігачами Катастрофи". Однак, слід зазначити, що відсутність допомоги не завжди була спричинена негативним ставленням до євреїв. Зібрані нами свідчення тогочасних мешканців міста дозволяють стверджувати, що досить значний відсоток львів'ян співчував, або хотів допомогти, однак, на заваді стояла ціла низка бар'єрів (чинників), які обмежували простір для дій.

Передусім важливе значення мали умови існування суспільних груп, які створювалися німецькою владою у місті. Гітлерівська політика сепарації та поступової делегітимації єврейської спільноти, введення особливих "опасок", спеціальних магазинів, обмеження часу закупівель, покарання за допомогу євреям, поступово відгороджували єврейську общину від "арійської" половини міста [29, с. 5; 30, с. 6; 31, с. 6; 6, s. 204]. Після утворення єврейського гетто, наприкінці 1941 р., контакти з євреями значно обмежилися, зводяться, зазвичай, до закупівель одягу, різноманітних речей та дорогоцінностей в обмін на продукти харчування. Однак, навіть за таких відвідин, мешканці наражалися на небезпеку потрапити під облогу під час проведення чергової "акції" [14, с. 194; 32, с. 177].

Відокремлення простору Львова на "арійську" та єврейську частини як і в інших містах Генеральної Губернії витворювало своєрідні "паралельні світи" повсякденного існування мешканців, віддаляючи неєврейських мешканців від проблем жителів гетто. Так, починаючи з 1942 р., для переважної більшості жителів "арійської" частини Львова про антиєврейські акції нагадували лише колони, спеціальні машини або трамваї, що, під конвоєм поліції, відвозили євреїв з гетто на роботу [33], а також колони есесівців, які проходили строем до гетто для проведення чергових "акцій" [34]. Чимало чуток циркулювало й навколо місць розстрілів у Лисиничах та Янівському таборі [13; 14, с. 193].

Іншим блокуючим чинником був страх. За свідченнями очевидців, усі згадані процесії з євреями огортала атмосфера страху, значною мірою спричинена жорсткими каральними діями німців. До колон, автомобілів та трамваїв з євреями заборонялося підходити під страхом смерті. Намагання поговорити з євреєм розцінювалося як допомога й каралося розстрілом на місці. Подібні правила стосувалися всього населення і навіть німців [35; 13]. Так, за свідченням Стефанії Неченої, тогочасної мешканки вул. Краківської, під час однієї з облав на Кракідалах (центральної торговій площі міста), один з німецьких солдатів, був застрелений старшим офіцером за те, що відпустив молоду єврейку. Труп з табличкою, що роз'яснювала зміст "злочину" пролежав на вулиці декілька днів [35]. Також мешканці міста могли спостерігати за регулярними публічними стратами осіб, звинувачених у "протинімецьких діях", у тому числі й у переховуванні євреїв, що проводилися головно на пл. Зерновій (нині не існує) [34].

Подібні показові акції залякування провокували в суспільстві атмосферу страху. Подекуди ця тривога набирала форм масової паніки. За свідченням тогочасної мешканки Личакова Любові Української, улітку 1942 р. після випадку застрелення єврея-утікача, на вул. Мучній в усьому районі люди перестали пускати дітей на вулицю та обмежили своє перебування на вулиці. Хоч на це й не було об'єктивних підстав [36]. В умовах постійного страху за себе та своїх рідних, люди намагалися відгородитися від проблем "інших". Влучно окреслив таку поведінку у своїх спогадах Є. Наконечний, згадуючи випадок з публічним застреленням жандармом у 1942 р. на вул. Сонячній (суч. – вул. Куліша) єврея, що порушив кордони гетто: "Якась немолода жінка накрила закривавлену голову вбитого газетою і перехрестилася. А вуличний натовп мовчки, беземоційно, наче нічого не сталося, продовжував поспішати у своїх справах – хто вгору, а хто вниз. ...Тоталітаризм призвичаює людей за маскованою байдужістю ховати свій страх і незворушно спостерігати страждання жертв злочинного режиму" [14, с. 232].

Незважаючи на зазначені чинники, частина мешканців міста все ж таки активно допомагала євреям. Однак, в умовах міста така поведінка була ускладнена низкою обставин, насамперед житловими умовами. Адже у багатоквартирних будинках центральної частини міста, зазвичай, було мало місць для переховання. Виняток становили помешкання на першому та останньому поверсі будинків, що мали безпосередній вихід до даху та пивниці. Однак, з огляду на небезпеку викриття сусідами та перевірки, вони підходили лише для тимчасового сховку.

Тривале переховування вимагало попередньої підготовки сховку. Як відзначається у спогадах, досить поширеним методом переховування було часткове перекриття шахти димоходу, оскільки у

Львові, його центрі та на середмісті, більшість помешкань у старих кам'яницях мали вихід до двох та більше шахт коминів, що використовувалися для вентиляції у ваннах та туалетах [19, с. 84]. Іншими методами було переховування у модифікованих меблях, пічках тощо [34; 5, с. 554]. Загалом, у плані житлових умов вілли та будинки приватного сектору на передмісті давали набагато кращі можливості до переховування ніж багатоквартирні кам'яниці у центрі міста.

Важливе значення для успішного переховування мало також територіальне розміщення. Адже, маючи "єврейські риси", люди не могли вільно рухатися містом, не будучи поміченими. Тому чимало євреїв переховувалося на прилеглих до гетто вулицях. Однак така схованка була вкрай ненадійною, оскільки поліція проводила регулярні рейди з пошуку євреїв, які "незаконно порушили кордон гетто". Так, під час одного з таких рейдів, проведених шуцполіцією 13 червня 1944 р. на вул. Бальоновій 12 (суч. – вул. Гайдамацька) у двох помешканнях було віднайдено 10 євреїв [37, арк. 2].

Окрім житлових умов, переховування особи ускладнювалося проблемою харчування. У роки німецької окупації мешканці міста здобували харчі майже виключно з продуктових карток. До прикладу, згідно з уведеними 6 серпня 1941 р. продуктовими нормами, пересічний мешканець міста міг отримати (теоретично) на картки Zusatz I: 2000 г хліба, 200 г м'яса без кістки і м'ясних продуктів, 100 г кондитерських виробів на тиждень, 500 г борошна, каш і макаронів на десять днів, 200 г жирів, 400 г цукру на місяць, а також 0,5 л молока щодня [38, с. 7; 39, арк. 3]. Тому переважна більшість переховуваних або платила своїм рятівникам, або знаходила додаткові джерела для прожиття [37, арк. 3; 40, арк. 23; 41, арк. 17; 42, арк. 13]. Так, наприклад, переховуваний Натан Гохберг платив щотижня 100 зл., а його сусіда, який після пограбування не мав жодних цінностей, утримував інший переховуваний лікар Володимир Пліскін [41, арк. 24–25].

Однак найбільшу небезпеку становили сусіди та домоуправитель. Адже, згідно з застереженням, що розклеювалося по всьому місту: "Той, хто свідомо надає жидам притулок, харчує, або переховує жидів поза жидівською мешканевою дільницею, буде покараний смертю. Зокрема, відповідає кожен домовласник, домоправитель, підприємець, власник мешкання..." [43, арк. 7]. У випадку знайдення переховуваного єврея розстрілювався не тільки господар, а й уся його сім'я. Також накладалася кара за недонесення у випадку віднайдення проявів "антинімецької поведінки" у мешканні з боку відповідальних осіб, зокрема двірників [35].

Уже сам факт приходу євреїв до квартири наражав власника та його сім'ю на потенційну небезпеку. Показово у цьому плані була справа Міхала Цєслушинського, приводом до обшуку мешкання якого стали відвідини євреями його квартири, як показало слідство з метою купівлі продуктів [44, арк. 5]. Поряд з цим, інколи поліцисти стежили за євреями, які покидали кордони гетто, а потім карали мешканців міста за будь-яку допомогу їм, деколи вимагаючи відкупу [13].

Зазначені обставини значно звужували можливості переховування окремими людьми. Тому, найбільш успішно допомоговими акціями займалися церковні структури та організоване підпілля, зокрема, сформована наприкінці 1942 року "Жегота". Чимало мешканців Львова було задіяно у подібних акціях [45, с. 36–38; 34; 46, арс. 13–20]. Для того, щоб не викликати, підозр обов'язки розподілялися між членами групи – один переховував, другий купував харчі, третій розносив їх у схованки. При цьому всі учасники дотримувалися строгої конспірації. За свідченням одного з учасників такої допомоги, Богдана Сідельника, українця, що разом з другом-поляком вступив до Армії крайової і займався закупівлею харчів для євреїв, які переховувалися на Личаківському цвинтарі, кожен з учасників допомоги знав лише свого безпосереднього керівника та зв'язкових [34]. За подібною схемою переховувано євреїв у приватних квартирах [33; 46, арс. 18–19], гробівцях та склепах на Личаківському цвинтарі [34], будинках приватного сектору в передмісті [45, с. 36; 46, арс. 19] і навіть у міському колекторі [47].

Загалом, специфічні умови існування у місті такі, як: життя у багатоквартирних будинках, залежність від політики влади у забезпеченні харчами, значна скупченість особисто незнайомих людей у поєднанні з німецькою політикою фізичної сепарації громад та жорсткими репресивними заходами адміністрації, значно звужували коло можливостей для допомоги з боку пересічних львів'ян, які часто фізично не мали можливостей для переховування. Важливе значення мали також психологічні чинники, насамперед страх, спричинений жорсткими репресивними діями німців, що викликав сильну демобілізуючу дію. Саме чинник групової відповідальності, за свідченнями очевидців, часто відігравав вирішальну роль у прийнятті рішення (відмови) щодо переховування [13; 24].

У цей час ключову роль у реакції мешканців відігравали особисті зв'язки та моральні якості людини. В умовах міста, коли, на відміну від сіл та маленьких містечок, міжособистісні зв'язки послаблені, а сусіди подекуди не знали добре один одного, домінуючими у сприйнятті були соціальні стереотипи та поведінкові реакції відгородження від проблем "інших". Порівняно низький рівень суспільної інтегрованості єврейської спільноти в інші національні громади міста у ситуації, коли міжособистісні контакти вийшли на передній план, негативним чином вплинув на їх шанси до

порятунку. Особливо гостро ця проблема постала для багатьох євреїв з провінції, переселених до львівського гетто, що не мали потрібних контактів [19, 84–85; 48, арс. 4].

Переховування у незнайомих людей часто наражало євреїв на значну небезпеку. Так, у Львові, як і в інших містах Генеральної Губернії, існували “шмальцовники” – особи, що вишукували та шантажували або здавали за винагороду до поліції безпеки євреїв, що переховувалися під фальшивими документами на “арійському” боці [49, арс. 6–8; 50, арс. 19–22; 51, арс. 6–7; 52, арс. 16–18]. Також чимало львів’ян переховували євреїв виключно з метою матеріального збагачення. Такі особи утримували євреїв поки це було їм матеріально вигідно й не загрожувало значною небезпекою, однак, за перших ознак арешту позбувалися своїх “підопічних”. Один з таких випадків ілюструє історія Сафро Альтера, який з дружиною переховувався у поштаря Петра Кулика, що мешкав на вул. Замарстинівській, який вже переховував одного молодого єврея. Через певний час поштар, боячись бути спійманим, за порадою знайомих, побив Альтера, забрав коштовності та вигнав з дому [41, арс. 15]. В інших випадках укривачі могли навіть фізично позбутися переховуваних. Так, наприклад, брати Семен та Йозеф Маслії переховували у підвалі свого помешкання літнього єврея та двох молодих єврейок, яких пізніше вбили через загрозу викриття [53, арс. 16].

Особисті зв’язки та зобов’язання були часом єдиним виходом в умовах жорстокого терору, що рятував євреїв. Показовою у цьому плані видається справа Романа Домбровського, заарештованого 16 червня 1944 р. за переховування євреїв. Усі п’ять осіб, що переховувалися у нього, отримали допомогу внаслідок особистих зв’язків. Так, Сафро Альтер після пограбування попереднім укривачем, без жодних коштів пішов до Романа Домбровського, з яким раніше працював та допомагав продуктами у час радянського панування; зять Альтера – Арон Годжін, який разом з жінкою Манею [41, арс. 15] після ліквідації гетто до грудня 1943 р. переховувався у бункері по вул. Локетка, довідавшись, що їх батько Сафро Альтер переховується у Р. Домбровського, приєдналися до нього [41, арс. 19]; Натан Гохберг з Золочева після ліквідації у листопаді 1943 р. Янівського табору переховувався у перемишлянських лісах до січня 1944 р., а потім зустрів у Львові свого знайомого Сафро з яким і подався до Р. Домбровського [41, арс. 25]; останній з переховуваних Борис Пліскін, що у якості лікаря приїхав до Львова зі сходу у 1939 р. познайомився з укривачем, коли той перебував у лікарні [41, арс. 25].

Інколи допомагала навіть випадкова зустріч зі знайомими. Так, за свідченням юриста Давида Соболя, уже по дорозі на місце страти, один з українських поліцистів-конвоїрів упізнав його як адвоката, що раніше часто захищав українців у суді. Згодом поліція успішно “не помітила” зникнення Д. Соболя з машини [28, арс. 5–6].

Не менше значення ніж особисте знайомство у реакції мешканців відігравали особисті моральні якості. Адже умови окупації ставили перед людьми складні моральні дилеми та ситуації і, вочевидь, не усі з ними справлялися. Передусім укривачів постійно супроводжував страх перед владою при переховуванні. Це, а також втрата можливостей переховувати далі спонукали мешканців позбутися переховуваних. Так, мешканець вул. Фельзенштрассе 3 (суч. – вул. Скельна) Піотр Фінк, за попередньою домовленістю зі своїм знайомим, колишнім сусідом, Генриком Туртeltaубом, взяв на тимчасове переховування його п’ятирічного сина, по якого згодом мала приїхати бабуся з Відня. Коли за півроку ніхто за хлопцем не приїхав, Піотр був змушений залишити хлопчика у центрі міста, де того знайшла поліція [54, арс. 8]. Чи, наприклад, львів’янка Антоніна Жильовська, після смерті свого коханця викинула на вулицю його знайомого єврея (Йозефа Менкеля), що переховувався у помешканні [55, арс. 8].

Загалом, як свідчать приклади допомоги, особисте знайомство ставило на перші місця особисті якості й переступало через стереотипи поведінки. Так, до прикладу, українка Анна Романюк, що до війни була служницею у єврейській родині Шнайдерів, переховувала їх у себе та родичів, у той час як вони попередньо переховували її від депортації радянською владою до Сибіру [37, арс. 5]. Подібну поведінку рятування проявляли навіть особи, які, за мірками суспільства та держави, колаборували з німецьким режимом. Так, Цеплік Стефанія, фольксдойче, переховувала у себе вдома, на вул. Зеленій, єврея упродовж 1943–1944 рр. [55, арс. 8].

Отже, реакція мешканців Львова на Голокост була схожою до поведінки мешканців регіону та Генеральної Губернії, що зумовлювалося спільністю історичного досвіду та умовами окупації. Проте існувала низка специфічних чинників, що відрізняли ситуацію, що склалася у Львові від провінції та інших регіонів Генеральної Губернії. Передусім, це досвід радянського панування, що спричинився до поширення стереотипу “жидокомуни” серед широких верств населення та сприйняття переслідування євреїв як “історичної кари” не лише у релігійному, але й у політичному контексті. У регіоні цей чинник відігравав одну з ключових ролей у формуванні позиції щодо єврейської спільноти, на відміну від західних дистриктів Генерал-губернаторства, у якому більше значення мали традиційні соціальні та релігійні антагонізми у стосунках між поляками та євреями.

Наклали свій відбиток на особливості реакції і специфічні умови міського простору, такі, як щільність населення, житлові умови та проблеми з харчуванням, що значно ускладнювало переховування у порівнянні з приватними будинками у провінції. У поєднанні з німецькою політикою фізичної сепарації громад вони значно звужували коло можливостей для допомоги з боку пересічних львів'ян, які часто фізично не мали змоги переховувати євреїв. У цьому плані Львів мав гірші умови для успішного переховування, ніж такі міста, як Лодзь та Варшава.

Проаналізовані випадки допомоги, порятунку, відсутності дій чи переслідувань приводять до думки, що, як у випадку Львова, так, зрештою, й інших регіонів та міст, найважливішу роль у безпосередній поведінці мешканців відігравали особисті людські якості. У ситуації постійного страху за власне життя та життя рідних, саме особисті якості, цінності, сповідувані людиною, дозволяли долати психологічні та культурні бар'єри, ставлячи міжособистісні взаємини над суспільними умовами.

Список використаних джерел

1. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944 / D. Pohl. – München, 1996. – 454 s.
2. Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України / Я. Хонігсман. – Львов, 1998. – 350 с.
3. Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) / Я. Хонігсман. – Львів, 2003. – 46 с.
4. Jones E. Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945 / E. Jones. – Łódź, 1999. – 296 s.
5. Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках / М. Керик // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2007. – Спец. вип. – С. 546–566.
6. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000. – 431 s.
7. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання" / Ж. Ковба. – Київ, 1998. – 266 с.
8. Шевельов Ю. Я, мені, мене (і докрути). Спогади / Ю. Шевельов. – Харків-Нью-Йорк, 2001. – 462 с.
9. Гон М. Західна Україна 1930-х років: німецький дискурс українсько-єврейського конфлікту / М. Гон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2003. – №10. – С. 328–340.
10. Гон М. Формування антиєврейських настроїв у Західній Україні: польський фактор (1935–1939 рр.) / М. Гон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2002. – № 7. – С. 337–345.
11. Tomaszewski T. Lwów (1941–1944): pejzaż psychologiczny / T. Tomaszewski. – Wrocław, 1994. – 239 s.
12. Yad Vashem archive, sygn. M.10/475, arc. 5.
13. Інтерв'ю з Вісловським Казимиром (1927 р. н.), проведене 10 листопада 2009 року у м. Львові.
14. Наконечний Є. "Шоа" у Львові / Є. Наконечний. – Львів, 2002. – 284 с.
15. Інтерв'ю з Чорною (Брилою) Богуславою (1929 р. н.), проведене 8–9 лютого 2010 року у м. Львові.
16. Зі спецповідомлення 2-го спецвідділу НКВС УРСР наркому внутрішніх справ УРСР І.Серову про настрої польського населення у Західній Україні. 3 січня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – Київ, 2009. – С. 1183–1185.
17. Зі спецзведення 4-го відділу НКДБ УРСР наркому державної безпеки УРСР П. Мешику про зміст кореспонденції, що пересилається із Західної України за кордон. 6 червня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – С. 1202–1207.
18. Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / [odp. red. T. Bereza] – Rzeszów, 2006. – 389 s.;
19. Рабин Давид Кахане. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / [Упор. Ж. Ковба]. – Київ, 2003. – 267 с.
20. Sawicki L. Wehrmacht-Quartieramt w mieście Lemberg / L. Sawicki // Rocznik Lwowski. 2005. – S. 153–170.
21. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (дани – АЖИИ), zbiór 301,teczka 6006, arc. 12.
22. АЖИИ, zbiór 301,teczka 6103, arc. 3.
23. Wilek Markiewicz Testimony. Yad Vashem archive, sygn. M.49/1737, arc. 2.
24. Інтерв'ю з Братців Оленою 1933 р. н., проведене в м. Долина 26 квітня 2010 р.
25. Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк-Торонто, 1965. – 479 с.
26. Gina Gaber Testimony // Yad Vashem Archive, sygn. O.3/3381. arc. 52–53.
27. Ruzia Wagner Testimony // Yad Vashem Archive, sygn. O.33/1144. arc. 20–21;
28. David Sobol Testimony // Yad Vashem archive, sygn. O.3/1179, arc. 3;
29. Українські щоденні вісти. – Ч. 15. – 23 липня 1941. – С. 5.
30. Львівські вісти. – 22 вересня 1941. – С. 6.
31. Львівські вісти. – 2 листопада 1941. – С. 6.
32. Щоденник Аркадія Любченка 2/XI-41 р. – 21/II-45 р. / [Упор. Ю. Луцький]. – Львів-Нью-Йорк, 1999. – 384 с.
33. Інтерв'ю з Кальоновою (Куффо) Станіславою (1925 р. н.), проведене 15 січня 2010 року у м. Львові.
34. Інтерв'ю з Сідельником Богданом (1927 р. н.), проведене 11–12 лютого 2010 року у м. Львові.
35. Інтерв'ю з Неченою Стефанією (1933 р. н.), проведене 12 листопада 2009 року у м. Львові.
36. Інтерв'ю з Українською Любов'ю (1929 р. н.), проведене 17 березня 2009 року у м. Львові.
37. Державний архів Львівської області, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 1111, арк. 2.
38. Українські щоденні вісти. – 6 серпня 1941. – С. 7.
39. Державний архів Львівської області, ф. Р. 37, оп. 5, спр. 38, арк. 3;
40. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 366, арк. 23.
41. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 847, арк. 17.
42. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 851, арк. 13.
43. Там само, ф. Р. 35, оп. 6, спр. 401, арк. 7.
44. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 309, арк. 5.
45. Czuruk S. Lwów w Ceniu Kołomy / S. Czuruk. – Warszawa, 2007. – 184 s.
46. Władysława Chomsowa Testimony // Yad Vashem archive, sygn. O.3/2543, arc. 13–20;
47. Chiger C. In the Severs of Lviv / C. Chiger. – New York, 2002. – 438 s.
48. АЖИИ, zbiór 301,teczka 4900.
49. АЖИИ, zbiór 301,teczka 801.
50. Benedykt Friedman Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/2189, arc. 19–22.
51. Berta Kahane Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/2541, arc. 6–7.
52. Celina Konińska Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/1180, arc. 16–18.
53. Державний архів Львівської області, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 343, арк. 16.
54. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 904, арк. 8.
55. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, Спр. 1227, арк. 8.

Тарас Мартыненко

**РЕАКЦИЯ НЕЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛЬВОВА НА ХОЛОКОСТ 1941–1943 ГГ:
СПЕЦИФИКА ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ГОРОДА.**

В данной статье автор, основываясь на архивных материалах, мемуарах и материалах “устной истории”, раскрывает особенности реакции нееврейского населения Львова на Холокост, акцентируя на урбанистической и региональной специфике. Показывает, что реакция жителей была неоднородной и была обусловлена целым рядом общественно-политических, экономических и психологических факторов, среди которых ведущее место занимала коллективная память о межнациональных отношениях, связанная с личным опытом. Вместе с тем жизнь и поведение рядовых жителей города обуславливалось жесткими рамками политики оккупационного режима. В условиях постоянного страха за собственную жизнь и жизнь родных, а также достаточно высоким уровнем сепарации национальных общин города, любая, даже самая маленькая помощь и поддержка евреям была значительно затруднена.

Ключевые слова: Львов, Холокост, немецкая оккупация, межнациональные отношения, нееврейское населения.

Taras Martynenko

**THE REACTION OF NON-JEWISH POPULATION OF LVIV ON THE HOLOCAUST 1941–
1943: SPECIFICITY OF BEHAVIOR IN THE CITY**

In this article the author, based on archival materials, memoirs, and materials “oral history” reveals the features of the reaction non-Jewish population of Lviv to the Holocaust, focusing on urban and regional specificity. Displays that the reaction of citizens was heterogeneous and caused by a number of socio-political, economic and psychological factors, most important of which was collective memory of the interethnic relations linked with the personal experience. At the same time life and behavior of ordinary citizens were specified by a rigid framework of the occupation regime. In conditions of a permanent fear for their own lives and lives of loved ones, as well as fairly high level of separation of the national groups, any, even the slightest help and support to the Jews has been greatly hampered.

Key words: Lviv, the Holocaust, the German occupation, relations between ethnic groups, non-Jewish population.

УДК 94(477)

Сергій Волянчук

**БОРТЬБА ВІДДІЛІВ УПА ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ВОЄННОЇ
ОКРУГИ “ЛИСОНЯ” (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 РР.)**

У статті проаналізовано боротьба відділів УПА проти польських військових формувань на території Тернопільської воєнної округи “Лисоня” під час німецької окупації у другій половині 1943 – першій половині 1944 рр. Висвітлено хід польсько-українського протистояння на Тернопільщині

Ключові слова: УПА, ОУН, ВО 3 “Лисоня”, АК, округа.

На початковому етапі Другої світової війни напад німецьких і радянських військ на Польщу українці, які проживали у Галичині та Волині сприйняли як визволення з польського панування та бачили у цьому можливість для відтворення Української держави. Проте, ця можливість на початку війни була знівельована та розвела українців і поляків по протилежних воюючих сторонах.

Проведення дослідження з обраної проблематики зумовлене тим, що на Тернопільщині, на тлі міжнародного протистояння, склалися специфічні суспільно-політичні та військові умови розвитку українського національно-визвольного руху, які у подальшому призвели до взаємного послаблення сил.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що участь відділів Української Повстанської Армії (далі – УПА) у активних наступальних партизанських акціях виступала важливим чинником і показником у боротьбі за самостійну Українську Державу та у вирішенні польського питання.